

AZ ÁLLAM TACITUS TÖRTÉNETSZEMLÉLETÉBEN.

A forráskritikának, ha igazságosan óhajt ítélkezni, vizsgálódása tárgyához nem szabad kizárólag más téren tett, a vizsgált forráson kívül eső megállapításokból kiindulva közelednie. Magából a forrásból merített, belső szempontok alkalmazása gyakran finomabb kritikai eszközöket szolgáltat számunkra, mint a legfrissebb, fejlett kutatómódszerek alapján elért ténymegállapítások. Az utóbbi eljárás sokszorosan igazságtalanná válhatik, ha a történetírás régi mestereivel szemben kerül alkalmazásra. De nemcsak egy-egy történetíró helytelen megítélését eredményezheti az ilyen methodus, hanem egyszersmind megfoszthat bennünket azoktól a szempontoktól is, melyeknek a tőlünk már igen távol eső korok közvetlenebb szemléletéből fakadt, történelmi ábrázolás — mondhatnánk — önfeledt elemzése juttat birtokába. Az alábbi sorok megkísérlik kifejteni a legnagyobb római történetíró munkáiból a centrális magot, melynek ismerete esetleg valamivel közelebb hozza korunkhoz Tacitus világát.

*

Azok, akik Tacitus nyelvi stílusát, történelmi és államjogi felfogását vizsgálták, gyakran éltek a „sajátosan, igazán tacitusi“ („echt Taciteisch“) kifejezéssel.¹ Legtöbbszörre azokat a sentenciákat jelölték így, melyekben

¹ Dolgozatomhoz a következő munkákat használtam többé-kevésbé: Reitzenstein: Tacitus und sein Werk. Neue Wege zur Antike. IV. Leipzig—Berlin, 1926. Willrich: Augustus bei Tacitus. Hermes 62. (1927.) Leo: Die staatsrechtlichen Excursus in Tacitus' Annalen. (Nachrichten der königlichen Gesellschaft für Wissenschaften zu Göttingen, 1896.) Gudemann: Germania-kiadásának bevezetése, 1-48. l. Berlin, 1916. Drexler: Tacitus für die Jahre 1913-1927. (Jahresbericht über die Fortschritte der klassischen Altertumswissenschaft. Bursian-Müncher. Band 224.) Leipzig, 1929. Hornyánszky: Hippokratéstől Tacitusig. EPhK. LII. (1928.) Ellinger: Die antiken Quellen der Staatslehre Machiavellis. (Zeitschrift für die gesamten Staatswissenschaften XLIV. 1—58. l.) Kaerst: Studien zur Entwicklung und theoretischen Begründung der Monarchie im Altertum. 1898. és Boissier: Tacite. Paris, 1903. E speciális tanulmányokon, Schanz (II. 2. Berlin, 1913.) és Teuffel—Kroll—Skutsch (III. Leipzig—Berlin, 1913.) irodalomtörténetein kívül hivatkozom még az alábbi munkákra: Peter: Die geschichtliche Literatur über die römische Kaiserzeit bis Theodosius I. und ihre Quellen I—II. Leipzig, 1897. Ritter: Die Entwicklung der Geschichtswissenschaft an den führenden Werken

bizonyos, erősebb morális színezet tör elő. Meinecke szerint Machiavelli követőinek sajátos ideológiája az antik írók közül Tacitus műveiből is táplálkozott és — bár maga részletesebben nem vizsgálja — azt állítja, hogy a nagy római historikus élete munkája teljesen át van itatva az államraison gondolatától.² Minthogy a morális színezet főképp az államelmélettel kapcsolatos sentenciáiban jelentkezik, felmerülhet az a gondolat, vajon a morálisnak ez az állandó kiütkezése és a „Denken nach Staatsräson“ (Meinecke kifejezése) közt nincs-e összefüggés s mindkét jelenség nem a „sajátosan tacitusi“ gondolkodás kifolyása-e? E problémának megoldását Tacitus történet szemléletének vizsgálata útján kísérjük meg, igyekeztünk egységes képbe foglalni azokat a gondolatokat, melyeket az államról, emberekről, eseményekről a római államhoz való viszonyáról olvasunk munkáiban. E rekonstruáló törekvések egyszersmind talán adalékokat is szolgáltatnak, közelebb visznek megértéséhez.

Új szempontokkal közelednek Tacitushoz Reitzenstein és az ő munkásságának ismertetése kapcsán Drexler: lelki élete fejlődésének fonalán láttatják meg történetírói felfogásának alakulását. Reitzenstein kiemeli Tacitus szenatori eredetét; többen hangsúlyozzák, hogy ami kitüntetés és megbecsülés abban az időben rómaiakat érhetett, Tacitusnak mindabban része volt. Nemesi származása és annak ellenére, hogy éppen irodalmi munkásságának idejére esett életének fényben leggazdagabb része, azt látjuk, hogy érzésvilága mind komorabbá válik, mind elhagyatottabb, mind viaszszalánabbá lesz. Ezt a változást — mint Reitzenstein mondja — életének külső körülményeiből semmiképpen sem, csupán lelki életének titkos rúgóiból vagyunk képesek megmagyarázni.³

A korábbi elgondolásoknak, hogy Tacitus meggyőződéses republikánus volt s hogy e felfogását a Domitianus alatti rémuralom szilárdította meg, már az is ellene mond, hogy ép Domitianus után mutatkozik monarchistának.

Reitzenstein és Drexler Tacitus történet szemléletének kiformalódásában három stádiumot különböztet meg. A Dialogustól és Agricólától, melyeknek gondolatvilága egyazon időre utal, a *Historiaen* át, melyben a egyes államformát tartotta a római államideálnak, *Annales*ének írásakor

betrachtet. München—Berlin, 1919. Meinecke: *Die Idee der Staatsräson*. München—Berlin, 1925. Jellinek: *Allgemeine Staatslehre*, Berlin, 1922. Sternberg: *Die politischen Theorien in ihrer geschichtlichen Entwicklung vom Altertum bis zur Gegenwart*. Berlin, 1922. Hoffmeister, Kirschbaum, Scharpff stb. régebbi munkáit nem használhattam.

² Meinecke i. m. 32. l.: „Ganz durchtränkt von der Idee der Staatsräson sind die grossen Geschichtswerke des Tacitus.“

³ Ezekre olv. Reitzenstein i. m. kivált 6—8. lapját, Schanz II. 2. 283. l. és Boissier i. m. 166. l.

jutott el addig a felismerésig, hogy az államban a császár hatalma az egyetlen erő. A nép elfajult, a nemesség méltatlan hízélgéssel tengeti életét és csak a hadseregben mutatkozik némi rómaiság. A köztársaság helyreállítását nem remélhette többé; „mit voller Klarheit erkannte er bis zuletzt: das Staatsgefühl ist aus dem Volke entschwunden und kann nicht wiedererstehen“.⁴ „Die Erbitterung erwächst also aus der Einsicht in die historische Notwendigkeit“.⁵

Ez a magyarázat igen valószínű. El tudjuk hinni, hogy az amúgyis kissé pesszimisztikus hajlamú Tacitus,⁶ öregkorára nézetei szilárdná sűrűsödve, átható világossággal látta Róma fátumát s ez a bizonyosság elkomorult kedélyvilágán keresztül nemcsak stílusának komor és homályos voltában, hanem ítéleteinek és jellemrajzainak keserű szigorúságában is jelentkezett.

Azonban egy ponton kétségünk támad. Vajon a negyvenedik életévét jóval túlhaladott Tacitus gondolat- és érzésvilága gyökeresen átalakulhatt-e tíz, tizenöt év lefolyása alatt? Lelke mélyén nem élt-e egy eszme, mely őt férfikorának kezdetétől végigkísérte öregségéig? Feltehető-e, hogy negyven év fejlődéseképpen lelkének alapszövedéke olyanná ne színeződött volna, mely csak fakulni, vagy mélyebbé válni tud, de átszíneződni képtelen? Kizárólag merő teoretikus belátás a fény és elismerés éveiben indokoltá teszi-e az Annales sötétenlátását? Reitzenstein a megállapodott férfikor, húsz esztendejét hosszmetsetben vizsgálta. Talán a férfikor, e „grande mortalis aevi spatium“ (Agr. 3.) megállapodottabb gondolkozása némileg indokoltá teszi, ha e húsz évet egységnek fogva fel, Tacitus történet szemléletét, lelkivilágát irodalmi termékein át keresztmetsetben tekintjük meg. Így talán felismerhetővé válik az az alapszövedék, mely állam- és történet szemléletének némi teoretikus változása mellett magyarázatul szolgálhat az Annales sajátos világának megítélésénél.

Célunk elérésére a munkáiból kiszemelt, politikai vonatkozású részeket fűzzük egymásba.

Tacitus az államot, mint sok minden mást, organikus szervezetnek képzei.⁷ Az állam testből és fejből áll: az államtest (corpus) irányítója

⁴ Reitzenstein i. m. 10. l.

⁵ Bursiannal Drexler XXIV. 430. l.

⁶ Peter i. m. II. 53. l. V. ö. még Drexler i. h. 434. l.

⁷ Így a beszédet, mely csak akkor szép, „sicut corpus hominis“, ha erei nem állanak ki és csontjait nem lehet megszámlálni. (Dialogus 21.) Szerinte a magistratusoknak Tiberius uralma kezdetén nem változott meg „sua species“-e. (Annales IV. 6.) Hasonlóan „redit urbi sua forma“. (Historiae IV. 64. „Non esse unum eloquentiae vultum.“ (Dialogus 18. stb.) Talán vizuális lelki alkatával magyarázhatjuk e megfigyelési módját. V. ö. Horvánszky id. cikkét, 12. l.

a caput, a regimen.⁸ Az államtest a következő részekből tevődik össze: 1. a terület („quanto sit angustius imperitatum“), 2. a senatus (patres), 3. a magistratusok, 4. a hadsereg („Romana copia in armis“), 5. a leges, 6. az állami jövedelmek („frumenta et pecuniae vectigales, cetera publicorum fructuum“), 7. a külviszonyok („socii reges“), 8. a principatus korában a császár magánvagyonára („...res suas Caesar“).⁹ A mindenben problémát látó Tacitus számára ez az államelképzelés is, mely ugyan nem tekinthető következetesen szem előtt tartott rendszernek, problémát rejtett magában. Hogyan viszonylik az államtest az állam fejéhez? Melyek azok a formák, melyekben e viszony létrejön? Vagyis melyek a lehetséges államformák a római adottságok szemmeltartása mellett? Az események előadása és megítélése közben gyakran kénytelen felvetni magának e kérdéseket. Kételyei közepette kereste a megoldást. Alkalmoszerűen felvetett gondolatai, melyekben problémáira a választ igyekezett megformulálni, megszilárdult nézet részeinek látszanak.

Az emberi lélekbe ősidőktől hatalomvágy van oltva („iam pridem insita mortalibus potentiae cupido“), amely szüntelen kielégülés után keres. Ez a hatalomvágy azonban természetesen nem találhat levezetésre minden ember számára egy időben egyenlő módon. Amint ez a lehetőség nagyobb, vagy kisebb körre, vagy éppen egyesekre van korlátozva, akkép változik annak a hatalomnak színezete, mely az államot kormányozza. (Hist. II. 38.) A hatalmi formák változását tehát az emberi lélekbe oltott hatalomvágyból magyarázza. Az imperium majd az egész nép, majd az előkelők, majd csak egyesek kezében van s a város-államok és nemzet-államok (urbes, nationes) kormányformája ehhez képest vagy monarchikus (singuli), vagy arisztokratikus (primores), vagy demokratikus (populus).¹⁰ Az ókori filozófiát az ismeretes herodotosi fejtegetések óta¹¹ állandóan foglalkoztatta a kormányformák váltakozásának kérdése. Az állam virágzásának kulcsát a regimen minémiségében keresték. Majd a demokratikus, majd az arisztokratikus, majd a monarchikus formák mellett döntöttek, majd pedig e három forma egyesítésében látták a polgárok jólétének legfőbb biztosítékát.¹² Aristotelesnél jelentkezik először a gondolat, hogy az

⁸ Annales I. 12.: Amikor Tiberiustól megkérdezik, vállalja-e a res publica egy részét, a regimen egységes, vagy több részre bontott voltáról van szó, vagyis a szorosabb értelemben vett res publica és principatus problémája merült fel. Ugyanígy Annales I. 13.: „non adesse caput rei publicae“ és Historiae IV. 64., Annales IV. 9.

⁹ Annales IV. 4–6. alapján összeállítva.

¹⁰ Annales IV. 33.: „...cunctas nationes et urbes populus aut primores aut singuli regunt.“

¹¹ III. 80–84. V. ö. még Roscher: Politik (Stuttgart, 1892.) 1. l.

¹² Roscher i. m. 37., 118., 304. és 323. l.

államforma jósága a közhatalomnak a szociális rétegekhez való viszonyától függ.¹³

Tacitus elveti a három tiszta államforma egyesítésének lehetőségét. Bármilyen lehet a regimen, csak az államtesthez való viszonya legyen kiegyensúlyozott. E viszony szerint változik az az állapot, melyben a polgárok élnek. Legideálisabb a libertas állapota. A libertas alatt tehát Tacitus nem szükségképpen a szabad köztársaság korát érti, sőt a római állam virágkorának sem e kort tartja.¹⁴ A szabadság nem feltétlenül függ attól, hogy a hatalom (*caput*) hány ember kezében van. A monarcha (*dominus*) nélküliség nem jelenti egyszersmind a szabadságot.¹⁵ Legfeljebb arról lehet szó, hogy a regimen és államcorpus ideális viszonyának, a libertasnak megvalósítására melyik államforma a legalkalmasabb. Kétségtelen, hogy a demokratikus forma az, amely leginkább nyújt módot a szabadság fenntartására („*populi imperium iuxta libertatem*“), míg a kevesebb kézben összpontosított hatalom könnyebben vezet önkényuralomra („*paucorum dominatio regiae libidini propior est*“. *Ann.* VI. 42.). De az államformák közül a leghelyesebbet, esetleg ezek legjobb csoportosítását (úgy, hogy az egyik a másik hibáját megfelelően ellensúlyozza), egyszersmindenkorra megállapítani lehetetlen. Számtalan kitétel utal arra, hogy Tacitus ismerte az idők változásának formáló hatalmát: „*converso statu*“ (*Ann.* IV. 33.), „*temporibus rei publicae postulantibus*“ (*Ann.* III. 34.). E posztulátumokat felismervén, időnkint újra meg újra kell kialakítani a megfelelő, helyes államformát. A történeti fejlődés nem hagyja érintetlenül az államcorpust, de a regiment sem: a fejlődés egy bizonyos szakában legideálisabbnak bizonyult államforma idővel a legrosszabb lehet. Azt a helyzetet, amely végül is az államforma szükségszerű megváltoztatására vezet, Tacitus „*necessitudo rei publicae*“-nek nevezi (*Ann.* I. 9.).

Írónk a consociált államforma életképtelensége mellett nyilatkozott. Az adott viszonyok felismerése biztosíthatja csupán az éppen leghelyesebb államforma kialakítását. „*Callidi temporum*“-ra van szükség, akik biztosan tudják, hogy a jelen viszonyok közt az államra nézve mi a hasznos („*utilia ab noxiis discernunt*“ *Ann.* IV. 33.), mit kíván az állam érdeke, az „*utilitas rei publicae*“ (több helyütt „*utilitas publica*“), vagy modern szóval a *ratio status*. Közérdek (*utilitas publica*, *bonum publicum*), államérdek (*utilitas rei publicae*, *usus rei publicae* — talán ez utóbbi közelíti meg legjobban a *ratio status* fogalmát) kifejezések gyakran előfor-

¹³ Sternberg i. m. kivált 28—29. l. és Ritter i. m. 29—37. l.

¹⁴ Szerinte Arminius „*florentissimum imperium lacessierit*“. (*Annales* II. 88.)

¹⁵ „*magis sine domino, quam libertate*.“ (*Ann.* II. 4.) Vagy: „*falso libertatis vocabulum obtendi ab iis, qui privatim degeneres, in publicum exitiosi, nihil spei, nisi per discordias habeant*.“ (*Ann.* XI. 17.)

dulnak Tacitus műveiben.¹⁶ A ratio statushoz hasonló kifejezésekkel is találkozunk, amikor „ratio belli“-ről beszél (Hist. IV. 7.). Csaknem minden megfigyelésének és ítéletének végén ott találjuk az értékelésnél irányadó szempontot: vajon a leírt esemény, vagy egyesek viselkedése „ad usum rei publicae“ szolgált-e? E szempontnak állandó alkalmazása arra utal, hogy megvizsgáljuk: munkái létrejöttében, a bennük esetleg megnyilatkozó alapgondolatban, tehát írónk történetiszemléletében mekkora szerepet játszik az államraison ideája.

Többféleképpen magyarázzák Tacitus Germaniájának létrejöttét. Legelfogadhatóbbnak látszik az a magyarázat, mely szerint a Historiae-éhez e tárgykörben gyűjtött anyag oly nagy volt, hogy az kiszorult egy általános történet keretei közül.¹⁷ Ennyi minden esetre elég a Germania, mint önálló munka közzétételének magyarázatára. De vajon Tacitusnak a tárgy iránt való érdeklődését, s a művészetet, mellyel e remekét megalkotta, nem kötelességünk-e gondolatvilágával, történetiszemléletével szorosabb kapcsolatba hoznunk?

Agricolájának egyik célzásából nyilvánvaló, hogy írásakor a közel-múlt történetének problémái foglalkoztatták. Leküzdötte a rettenetes időkben mindenkit elfogó desidiát s hozzáfogott a Historiae megírásához.¹⁸ Első caputjában általános kijelentéseket tesz. Szerinte a történetírónak mindenekfelett, a respublicát, az államot kell ismernie: „inscitia rei publicae, ut alienae“ akadályozott másokat abban, hogy e kor történetét megírják.¹⁹ Mielőtt az események előadására térne, jónak látja megtekinteni a „status urbis“-t, a „mens exercituum“-ot, a „habitus provinciarum“-ot s hogy „quid in toto terrarum orbe validum, quid aegrum fuerit“, tehát általában a római állam helyzetét, hogy ne csak az események lefolyása, „sed ratio etiam causaeque noscantur“. (Hist. I. 4.) *Az államélet ismerete a történeti megértés főfeltétele.* Ez az a főprincipium, melyből nemcsak fakadt a Historiae, hanem amely teljesen át is hatotta.

¹⁶ Dial. 9., Ann. VI. 16., XIV. 38., XV. 20. (bonum publicum); Ann. I. 10. Ann. IV. 38., Ann. XV. 44. (utilitas publica); Ann. VI. 16., XII. 53. (usus publicus); usus rei publicae (Agr. 42.). Az ókorban Cicero és Florus használják először az államraison fogalmát fedő kifejezéseket. Előbbinél (ad Plancum): ratio rei publicae, utóbbinál ratio et utilitas rei publicae (I. 8.). Különbösen e gondolkör alapjai felismerhetők már Thukydidesnél, Euripidesnél és Aristotelesnél. L. Meinecke i. m. 31—33. l.

¹⁷ Gudemann i. m. 2. l.

¹⁸ „Non tamen pigebit vel incondita ac rudi voce memoriam prioris servitutis ac testimonium praesentium bonorum composuisse.“ Agr. 3.

¹⁹ Hist. I. 1. Ezek az idők messze estek attól a boldog korszaktól, „ubi sentire quae velis et quae sentias dicere licet“.

A római birodalom helyzetének megismerését szolgáló kérdések közül különös hangsúllyal emelkedik ki: „Quid in toto terrarum orbe validum, fuerit?” Ha összevetjük a császárkor római imperiumának emez életkérdését a Germania következő — lehet mondani — fohászszzerű szavaival: „Maneat, quaeso, duretque gentibus, si non amor nostri at certe odium sui, quando urgentibus imperii fatibus nihil iam praestare fortuna maius potest, quam hostium discordiam“. (Germ. 33.) — az összevetés nyomán előtűnnek azok a szálak, amelyek finoman illesztik Tacitus Germaniáját történetírói programjába. A történeti megértés főfeltételének az állam helyzetének, viszonyainak megismerését tartotta. A helyzet tisztánlátásának problémái között ott szerepelt, mint láttuk, különös hangsúllyal, a külpolitikai is. Az ő történetiszemléletének, melynek alapját és struktúráját államszemlélete alkotta, volt posztulátuma a germán veszedelem megismerése. Nem kedves játék, a lélek felüdítése volt célja e remekműnek. Annalesének szavai: „...situs gentium... retinent ac redintegrandum legentium animum“, a régmúlt történetírói célkitűzéseit akarják jellemezni és nem a Germániára vonatkoznak. (Ann. IV. 33.) Az összegyűjtött anyag terjedelmessége kiszorította a Germaniát a *Historiae* kereteiből, de a szellem, amelyből fakadt és amely áthatja, oda utalja vissza.

*

Két nagy munkájában az események előadását itt-ott elvi kérdések megvitatása szakítja meg. Ezek az excursusok adják azt a szellemi háttérrel, amely nevelés, életkörülmények, tanulmány és multismeret essenciájaként Tacitus élet- és történetiszemléletét meghatározta. Láttuk már, hogy történetiszemlélete mily erősen egybefonódott államszemléletével. Elvi kitéréseinek vizsgálata is arról fog meggyőzni bennünket, hogy az állam sorsa, érdeke az egyetlen mérték, melyet — ha ítélkezik — alkalmaz. De nemcsak ítéleteinek megalkotásában, hanem a megtörtént dolgok kiszemelésében, tehát előadása anyagának megválasztásában is a római állam szempontjai vezették.²⁰ A részletes tárgyalás háttérében, ítéletmondások alapjaként egységes képbe foglalva bontakozik ki előttünk a római történet rövidre fogott, magasabb nézőpontú vázlata.

²⁰ Tacitus figyelmét első sorban hivatali működéséből kifolyólag, nagy mértékben kötötte le az a veszedelem, amely a mindjebban előre törő barbárság részéről fenyegette a római államot. Korábban a belső viszonyok és szükségletek felismerése volt a legfőbb feladata a történetírásnak; Tacitus szavaiból: „noscenda vulgi natura et quibus modis temperanter haberetur senatusque et optimatum ingenia, qui maxime perdiderant, callidi temporum et sapientes credebantur“ (Ann. IV. 33.) jól kiérezhető, hogy mindig számolt azokkal a beállítottság-változásokkal, melyeket a római állam helyzetének időnkénti megváltozása tett szükségessé. Államközpontú történetiszemlélete az anyagkiszemelés szempontjait is determinálta.

Amikor kijelentette, hogy a vegyes államforma nem lehet tartós („*haud diuturna*“), akkor az államformák magasabb rendűségét, ideális voltát éppen diuturnitásukban látta. Tacitus korában a principatus már tartósnak bizonyult. Szükségképpen fontosnak tartja tehát ennek természetét (*natura*), viselőinek, a létrejöttékor és alatta élőknek gondolkodásmódját (*ingenia*) vizsgálat tárgyává tenni (Ann. IV. 33.) és mivel e gondolkodásra tehertételként szállt a mult szemlélete, enemű vizsgálódásaiban a legrégebb korig visszamenni. Kiindulási pontul, mint láttuk, a lélekkbe oltott hatalomvágyat választja.²¹ E „*potentiae cupido*“ idők folyamán a kívánságok elfojtása (*pudor*) és az egyén háttérbeállása (*modestia*) gondolatának eltűnével, az életben mint a vágyak erőszakos kielégítésére irányuló akarát (*vis*) és egyéni érvényesülni vágyás (*ambitio*) jelentkezett (Hist. II. 38.). A *modestia* és a *pudor* *aequalitast* biztosítottak az ősidőkben. A *vis* és az *ambitio* éppen az *aequalitás*nak vetettek véget. Egyes népeknél (*quidam*) az egyenlőséget kényszerítő eszközökkel igyekeztek biztosítani (*leges*). Rómában erre csak Servius Tullius korában került sor, addig „*nobis Romulus, ut libitum imperitaverat*“. Azonban a *leges* ereje is problémátikus volt. Az *aequalitas* egyensúlyát csak addig tudta fenn tartani, amíg erre a *res modicae* (szerény viszonyok) kellő alapot adtak. A tizenkéttáblás törvényig alkotott törvények elegendők voltak „*tuendae libertatis et firmandae concordiae*“. De ezzel „*finis aequi iuris*“. A birodalom növekedésével („*cum imperii magnitudine*“) eltűntek az egyszerűbb, szerény viszonyok, a hatalomvágy megnövekedett és nagyobb erővel tört ki („*adolevit erupitque*“). Eleinte nagyobb közösségeket ragadott magával, osztályharc („*dissensio ordinum*“) támadt. Idővel azután ezen osztályok, a rendek keretén belül is (váltakozva hol egyikben, hol másikban), egy-egy kiválóbb egyéniség ragadta kezébe a vezetést (Marius, Sulla), kik végül is „*libertatem in dominationem verterunt*“. Az önkényuralom — lehet mondani — az *exlex* állapotába sülyesztette a római államot („*non mos, non ius*“). E viszonyok kényszerhelyzetet teremtettek („*necessitudo rei publicae*“), amelyből nem volt más kivezető út az *imperium* számára, „*quam ut ab uno geretur*“.²²

Körülbelül efféle rendszerbe foglalta Tacitus a római államról alkotott felfogását. Végigtekintve Róma fejlődésén meggyőződéssel mondta ki, hogy az állam érdeke követelte, a széthúzó hazának nem volt más mentsége, mint hogy egy ember vigye kormányát. Ismerve gondolatait az államstruktúra kettősségéről (*corpus* és *regimen*) és a *libertas* sajátos értelme-

²¹ Igen hasonló ehhez Herodotos felfogása: ... „*phthonos de archethen emphyetai anthropo...*“ (III. 80.)

²² A fentebbi áttekintés Ann. III. 26—27. és I. 9. alapján összeállítva.

zéséről (az államcorpus és kormány helyes viszonya), természetesnek fogjuk találni, hogy a császárság történetének előadásánál különös érdeklődéssel vizsgálja a regiment kezében tartó császárt, a corpus lelkes részét alkotó polgárságot és a kettőnek egymáshoz való viszonyát.

Ami a császárt illeti: egyeduralom esetében az „*insita mortalibus potentiae cupido*“-t csak jó uralkodó tudja korlátozni. Rossz uralkodó alatt tág tér nyílik ennek érvényesítésére.²³ Jó, vagy rossz uralkodó, „*modus libertatis*“, „*sine fine dominatio*“ a két határpont, mely között a principatus mozoghat (Hist. IV. 8.). Az események előadása folyamán állandóan él lelkében egy ideális „*princeps vir*“ alakja, melyhez viszonyítja az összes uralkodókat. Így Germanicus és Nagy Sándor összevetésénél szinte önkénytelenül merül fel a végső konklúzió: „*quod si solus arbiter rerum, si iure et nomine regio fuisset...*“, vagy Mucianus és Vespasianus jellemzésénél „*egregium principatus temperamentum, si demptis utriusque vitiis solae virtutes miscerentur*“.²⁴

Ismeri azokat a nehézségeket, amelyeket a hatalom legfelső fokán állóknak le kell küzdeniök („*arduum sit eodem loci potentiam et concordiam esse*“ Ann. IV. 4.) A császár cselekedeteiben középutat alig-alig találhat, „*nihil medium inter summa et praecipita*“, míg az egyszerű emberek „*prout velint, plus minusve sumi ex fortuna*“ (Hist. II. 74.). Élénken érezte a hatalomvágynak ösztönös, megnyilvánulásaiban elementáris voltát,²⁵ valamint azt, hogy az állam jóléte, érdeke megkívánja a hatalmi növekedést, terjeszkedést. Rosszalóan emlékezik meg az „*immota pax*“-ról és a „*princeps proferendi imperii incuriosus*“-ról (Ann. IV. 32.). Felfokozott érényekre van szüksége a császárnak. Hadi dicsőség (*gloria militiae*, Ann. II. 73.), hadi érények oly mértékben, hogy „*antiquis ducibus par*“ legyen (Hist. II. 5.). Nem szabad hiányoznia a római férfi másik nagy erősségének, a forumon szereplés kiválóságának sem: „*aptior sermone, dispositu provisuque civilium rerum peritus*“, „*summis oratoribus aemulus*“.²⁶ Erkölcsei komolyság és önmegtartóztatás („*gravitas morum... voluptatum parcimonia*“), sokakkal ellentétben, „*qui summum imperium non restrictum nec perseverum volunt*“ (Ann. XV. 48.). De a legfőbb hatalom gyakorlására s a „*summum rerum iudicium*“-ra csak akkor képes a fejedelem, ha mindezekhez „*addita modestiae forma, quae neque summis mortalium spernenda est*“ (Ann. XV. 2.). A modestia az, amely meg tudja vonatni a határt a fejedelemmel saját és az állam érdeke közt („*discretam domum*

²³ Agrippina „*cunctis malae dominationis cupidinibus flagrans*“ Ann. XIII. 2.

²⁴ Az ideális princeps-alakra és a princeps-temperamentumra olv. Ann. IV. 15. és Hist. II. 5.

²⁵ Hist. II. 38. és Ann. XV. 1.: „*id in summa fortuna aequius, quod validius*“.

²⁶ Hist. II. 5. és Ann. XIII. 3. U. o.: „*prompta ac profluens eloquentia*“.

et rem publicam“ Ann. XIII. 4.), amely így megóv a „sine fine dominatio“-tól.²⁷

Amint ekkép megrajzolta a maga számára a princeps alakját, akkép a polgárok legjobbjainak, a magni virinek is. Az állam kettősségéből (corpus és regimen) folyik, hogy a szabadságot legjobban biztosító államforma elérésére nem elég a jó princeps, vagy ha rossz a princeps, a szabadságnak sem kell veszendőbe mennie: „sciant, quibus moris est illicita mirari, posse etiam sub malis principibus magnos viros esse“ (Agr. 42.). A rossz fejedelem alatt nem állhat fenn a „modus libertatis“ sem, de az már a polgárokon múlik, hogy a libertas helyébe szertelen önkény („sine fine dominatio“) és szolgáltság ne lépjen. Szüntelenül lehet érezni azon képek komor voltát,²⁸ melyekben a senatus szolgáltságát vette behatóbb tárgyalás alá. Némileg tendenciózus e beállítás: az állam érdekét veszélyeztető²⁹ jelenségeket kívánta hangsúlyozottan bemutatni. Megértjük e tendenciózusnak látszó eljárást, ha szem előtt tartjuk a senatusról alkotott felfogását. A senatus Tacitusnál központi helyet foglal el.³⁰ Az állam örök („principes mortales, rem publicam aeternam esse“ Ann. III. 6.), amelynek lényege a senatus.³¹ Ez biztosítja a váltakozó kormányformákkal szemben az állandóságot (continuum), ez a mulandóval szemben a halhatatlan (immortalem) „a regibus usque ad principes“. A senatus volt az összekötő kapocs a principatus korában az államtest és a regimen között: „... ut ex vobis senatores, ita ex senatoribus principes nascuntur“. (Hist. I. 84.)

E felfogás mellett nem vethetjük szemére, hogy túlságos részletes-séggel tárgyalja a senatus szerepét.³² Kétségtelen, hogy a senatusszal szemben elfogult volt. Többet várt tőle, éppen mivel olyan központi helyet foglalt el történetiszemléletében. Világosan látta, hogy a senatus „cura rei publicae“-je a császárkorban jóformán teljesen eltűnt,³³ mégsem tudott le-

²⁷ Már Thukydidesnél is fontos szerepet játszik a „metriazein“ a hatalmi vágy erőszakos kitérései megfékezésénél. Ritter i. m. 19. l.

²⁸ Maga Tacitus is érezte ezt: „nobis in arto et inglorius labor“ (Ann. IV. 32.). „Nos saeva iussa, continuas accusationes, fallaces amicitias perniciem innocentium et eadem exitii causas coniungimus, obvia rerum similitudine et satietate“. Ann. IV. 33.

²⁹ Ezek egyszersmind a fejedelem érdekeivel is ellenétben állnak: H. II. 1.

³⁰ Ez az államcorpus leglényegesebb része, mivel „magnitudine nimia communium curarum expers“ a nép. (Hist. I. 89.)

³¹ Otho mondja katonáihoz intézett beszédében: „senatus nobiscum est. Sic fit, ut hinc res publica, inde hostes rei publicae...“ Hist. I. 84.

³² Mint Mommsen teszi; ezzel szemben l. Reitzenstein i. m. 3—4. l.

³³ Drexler (i. helyen 433. l.) éppen ezért mondja: „Es ist eine Tragik der Geschichtsauffassung des Tacitus, dass es zwar den Mangel an cura rei publicae beim Senat deutlich zu sehen vermag, nicht aber dass das Recht des Senats auf den Staat dahin ist. Seine Idee der res publica ist historisch überholt.“ Ez különben az ő, senatusszal szemben elfoglalt álláspont-

mondani a reményről, hogy az a néhány magni viri, ki ott helyet foglalt, képes lesz a libertas egyensúlyát állandóan fenntartani.

A magni viri-nek a libertas fenntartása, tehát az államraison szempontjából kívánatos alakját mesterien rajzolta meg Agricolájában.³⁴ Éppen az a tapasztalata, hogy akinek belátásán leginkább múltott az állam ideális állapotának fenntartása, a császár a principatus első szakában jóformán sohasem volt alkalmas erre, vezette Tacitust abban, hogy a magni viri alakját és az állam fenntartásában vitt szerepüket — talán kissé szokatlanul is — éles világitásba helyezze. Nem üres moralizálás volt ez nála, hanem az a tendenciája, hogy államideája szolgálatában a császárkori polgár feladatát bemutassa. E célja érdekében tárgyalja behatóan a senatus szolgalelkűségét, a kegyetlen parancsokat, a szakadatlan vádaskodást, a hűtlen barátságot. Érdeke a fejedelemnek, de érdeke az államnak is, hogy hízelgéssel félre ne vezetessék a princeps. Önkényuralmat (dominatio) még nem jelent a rossz fejedelem, csak akkor, ha a polgárok szolgalelkűek.³⁵ Úgy alakult a császárkorban a római állam,³⁶ hogy a polgároknak legfőbb kötelessége „bonos imperatores voto expetere, qualescunque tolerare“ (Hist. IV. 8.) és szorgalmukkal, életerejükkel az állam javára válni. A Paetus Thraseák kérkedő halála („ambitiosa mors“) „in nullum rei publicae usum“ sem volt. Az „obitas pro re publica mortis“-t fájdalmasnak tartja ugyan, de a „segniter pereuntes“ végső óráinak elbeszélése szinte kimeríti lelkét.³⁷

„In nullum rei publicae usum“: munkájának, egész életfelfogásának középpontjában a római állam állt. „Mérlegelnie kell mindenkinek, aki nagy dolgok tervével foglalkozik, hogy az, amibe kezd, az állam szempontjából haszonnal jár-e?“³⁸ Amikor nagy történeti műveinek megírása foglalkoztatta, ezeknek koncepcióját, az előadás folyamán hozandó ítéletmon-

jából folyik. Igen jellemzőek e tekintetben Curtius Montanusnak szavai: „Elanguimus, patres conscripti, nec iam ille senatus sumus, qui occiso Nerone delatores et ministros more maiorum puniendos flagitabat.“ (Hist. IV. 42.)

³⁴ Hogy valóban ilyen célzattal írta meg e művét, világosan mutatják Agricolájának már idézett szavai: „sciant, quibus moris est illicita mirari... etc.“ (42.)

³⁵ Ann. IV. 33., Hist. II. 1., IV. 73. alapján. V. ö. még: „Addidit praecepta... ut non dominationem et servos, sed rectorem et cives cogitaret“. (Ann. XII. 11.) Rómáról Galba: „Neque enim hic ut gentibus, quae regnantur, certa dominorum domus et ceteri servi...“ (Hist. I. 16.)

³⁶ „... forma civitatis“ (Ann. XII. 11.). Hasonlóan „forma principatus“ (Ann. XIII. 4.). Az efféle kitételek mind Tacitus vizuális lelki alkatából magyarázhatók. Ld. fentebb 7. jegyzetet.

³⁷ Agr. 42., Ann. II. 83. és XVI. 16.

³⁸ „Omnes, qui magnarum rerum consilia suscipiunt, aestimare debent an quod inchoatur rei publicae utile... sit“ (Hist. II. 76.).

dásait eleve meghatározta egy hosszú és magasra ívelt *közpályának* tapasztalása. Mucianus beszédében az a Tacitus szólalt meg, aki még az erényt sem tartja dícséretreméltónak, ha az állam szempontjából értéktelen.³⁹ E tekintetben is áll az, amit Gallus Asinius szájába adott: „...cuncta ad rem publicam referri“ szükséges. (Ann. II. 33.) A római történetírónál az erkölcsi hatás, példaadás áll az előtérben; de amíg Liviusnak ez a legkiemelkedőbb vonása, addig Tacitus már közelebb áll a görög historikusokhoz, amikor a jövőre is irányadó szempontokat kíván adni.⁴⁰ Nagyon is tudatában van azoknak a különbségeknek, melyek az ő történetírását elődjeitől elválasztották. Léleküdtető előadás, nagy háborúk leírása helyett sötét képek sorát rajzolja meg, súlyos ítéleteket kénytelen kimondani⁴¹ s e dicstelen, komor feladatra „...converso statu...in rem fuerit“ vállalkoznia. A tacitusi sentenciákban a legnemesebb értelemben vett publicisztika ítélkezik, melynek legfőbb erkölcsi törvénye a római állam érdeke volt.

Tacitus életének legszebb kora Domitianus rémuralmának idejére esett.⁴² Az ő és Nero dominatioja a *potentiae cupido*-nak teljes kitörését jelentette: a *modus libertatis* helyét a *sine fine dominatio* foglalta el; az erőszak (*vis*) elnyomta az erkölcsöt (*pudor et modestia*).

A kratikus és etikus cselekvések között — mint Meinecke mondja — a hidat éppen az államraison alkotja, mely a szellem és természet kettősége.⁴³ Tiberius, Nero és Domitianus kora az elementáris, szinte állati erők uralmát jelentette; nem véletlen tehát, hogy Tacitusnál a szellemi oldal, az etikum, a fejedelem és polgárok kötelességei a közösséggel, a *res publica*-val szemben vannak kiemelve. Gondolatvilágára leginkább jellemző, az államraison kratikus és etikus oldalát legjobban megvilágító sentencia: „Habet aliquid ex iniquo omne magnum exemplum, quod contra singulos utilitate publica rependitur.“ (Ann. XIV. 44.)

Az államraison fogalmát az újabb tudomány így határozta meg: „Die Vernunft des Staates besteht... darin, sich selbst und seine Umwelt zu erkennen und aus dieser Erkenntnis die Maximen des Handelns zu schöpfen.“⁴⁴ Tacitus a különböző korok római historikusának feladatát az államforma (a *principatus* korában a *principatus*) s a benne működők

³⁹ Nála az erény mindig valamely, magasabb, egyéneletti eszmekör posztulátumaihoz viszonyítva jelenik meg. A magasabb fogalom, a centralis pont a római állam. Erény az, ami a római állam érdeke szempontjából erény. Ennek öncéllá tevését *iactationak* tartja. E relativitás folytán nála az erény bizonyos utilitarisztikus mellékízt kap.

⁴⁰ V. ö. Ritter i. m. 52. l.

⁴¹ Peter i. m. II. 45. l. Hist. II. 50. „...conquirere fabulosa et fictis oblectare legentium animos procul gravitate coepti operis crediderim...“ V. ö. Boissier id. m. 94. l.

⁴² Reitzenstein i. m. 6. l.

⁴³ Meinecke i. m. kivált 6. l.

⁴⁴ Meinecke i. m. 1. l.

természetének (natura, ingenia) megvizsgálásában (sich selbst) s a birodalomnak a barbárok részéről fenyegető veszély felismertetésében (seine Umwelt) látta. Célját pedig a nyíltan bevallott tendenciában, a jövő alakulására a mult példái által való befolyásban (die Maximen des Handelns zu schöpfen) jelölte meg, „quia pauci prudentia honesta ab deterioribus, utilia ab noxiis discernunt, plures aliorum eventis docentur“. (Ann. IV. 33.)

Megkíséreltük összefoglalni Tacitus nézeteit az államról. Munkáiból vett idézetek azt mutatják, hogy ítéletei megalkotásakor nem csatlakozott szorosán egy filozófiai iskolához sem; ennél ő sokkal inkább római volt és sokkal inkább senator.⁴⁵ Kétségtelen filozófiai iskolázottságának nyomai legfőképpen kialakult fogalmak felhasználásában és ismert tanítások rekapitulálásában nyilatkozott meg „retinuitque quod est difficillimum ex sapientia modum“. (Agr. 48.)⁴⁶ Apósát jellemezte e szavakkal, de a hangsúly amint ezt kiemelte, bizonyossá teszi, hogy a filozófia tanulmányozásának rá nézve is legfontosabb — talán egyetlen? — eredménye, leszűrődése mindennemű állásfoglalásának természetét megszabó „modus“ volt. Ezzel vizsgálta meg saját maga és kortársai helyzetét, legfőképp azonban a le-tűnt korok eseményeit és szereplőit. „Modus“-ának tartalmát a római állam adott. Akár személyeket, akár eseményeket kellett megítélnie, érték-mérőként az államérdeket állította fel. A „sajátosan tacitusi“ sentenciák

⁴⁵ Reitzenstein i. m. 26. l.: „Tacitus viel zu sehr Römer um wirklich Philosoph zu sein“. Mesterien állapítja meg apósa filozófiai studiumainak mérlegét: „Memoria teneo solitum ipsum narrare se prima in iuventa studium philosophiae acrius, ultra quam concessum Romano ac senatori, hausisse... sublime et erectum ingenium pulchritudinem ac speciem magnae excelsaeque gloriae vehementius, quam caute adpetebat; mox mitigavit ratio et aetas...“ (Agr. 4.)

⁴⁶ Tacitus jogi és bölcsészeti forrásait illetőleg exakt ismereteink nincsenek. F. Leo mutatott rá arra, hogy államjogi exkurzusai szakszerűek, de hogy kinek a munkájára mennek vissza, mely forrásból merített, pontosan megállapítani nem tudjuk. Valószínűleg Ateius Capito iskolájának Augustus constitutioját elfogadó rendszere az alapjuk. (Leo i. m.) — Az államformák fejlődéséről szóló tanításában a leges szerepének megvilágítása mutat némi összefüggést az V. és IV. századbeli görög filozófia ezirányú tanításaival (Kaerst i. m. 13—16. l.), noha Tacitusban éppen az aequalitas fogalma az elsődleges, a leges fogalma a másodlagos. A stoikus filozófia hatása érezhető a princeps képének megrajzolásán (Peter i. m. II. 48. l.). Nézete a szociális rétegek eltolódásának az államformára gyakorolt befolyásáról emlékeztet Aristoteles gondolataira, bár ebben távolról sem szabad közvetlenül a nagy filozófushoz való csatlakozást látnunk. Az Aristoteles utáni elméletek meglehetősen primitív módon fogták fel az államformák változását. Tacitus előadása, mely mindössze az általánosan ismert államformamegjelölések átvételében követi a megelőző elméleteket, nem filozófiai studium, elméleti megfontolások, hanem az események összefüggésének kevesek számára adatott tisztánlátásának alapszik. (V. ö. Drexler i. m. 440. lapján a Marchesi tanulmánya alapján mondottakat.)

csaknem kivétel nélkül politikummal teltek. A minden római historikust jellemző moralitást Tacitusnál annyira áthatotta *államközpontú történet-szemlélete*, hogy róla valóban mint a politikai história, a modern történetírás első — bár sokáig követőre nem talált — képviselőjéről lehet beszél-nünk. Az *ntilitas rei publicae*, az államraison ideológiájának sajátos alap-jait a renaissance jórészt az ő műveiből is kiindulva rakta le.⁴⁷

Germániájának legújabb vizsgálata megállapította, hogy etnográfiai adattudását „mint a maga alkotta világ részeit vetíti ki írói egyéniségéből”.⁴⁸ Ez az „interpretatio Romana” nem más, mint az államraison gondolatvilágának következetes érvényesítése nemcsak egyes események elmondásakor, hanem munkái koncepciójában is. Ez a gondolat ott van első mű-vei mögött, férfikorának kezdetén, írói munkálkodásának megindulása-kor. Politikai felfogásában — főleg elméleti síkon — állhatott be időköz-ben némi változás. Az utolsó hús esztendőt azonban széttagolhatatlan egységnek mutatja az államraison gondolata, mely élete delén a közfunk-cióktól visszavonuló Tacitust változatlanul végigkísérte történetírói pályáján.

A historikusoknak gyakran éppen legnagyobbjai túlhaladnak azon a ponton, ameddig rájuk a történetíró neve alkalmazható. Amikor vizsgáló-dásuk tárgyával egybeforrottan, annak mindenkori legfőbb érdekét tartva szemük előtt, már nem az abszolút igazság, hanem egy életelvvé vált eszme szolgál ténymegállapításaiknál szelektor-, ítéletmondásaiknál értékmérő-ként. Sokan úgy látták, hogy Tacitus nem egy esetben hűtlen lett a *sine ira et studio* célkitűzéséhez. A minuciózus kritika megállapította róla, hogy a tényeket gyakran elrajzolta, ítéleteiben csaknem igazságtalanul szigorú volt. Ez a megállapítás azonban csupán akkor áll meg, ha a leg-modernebb történeti kritika lehető legobjektívebb eredményeivel vet-jük össze előadását. Tacitus *tolla* gyakran már nem a történetíróé, hanem a prófétáé, aki a római állam multjában nem lezárt folyamatot lát. A ró-mai államon az idő és mulandóság mértékével csak formaváltozásokat tud kimutatni, a *res publicát* az örökkévalóság szempontjából vizsgálja és számára az örök római állam a maga időfelettségében több, mint történeti

⁴⁷ Meinecke i. m. 32. l. és Boissier i. m. 182—183. l. Justus Lipsius munkáját (*Politi-corum sive civilis doctrinae libri sex*, Antwerpiae, 1596.) ókori írók sentenciáiból állította össze: „Inter eos eminent Cornelius Tacitus extra ordinem dicendus: qui plus unus ille nobis contulit, quam ceteri omnes” (*Auctorum Syllabus*). Külön tanulmányt kívánna annak a kér-désnek a vizsgálata, hogy a tacitisták mit láttak Tacitusban, illetőleg mennyire kívüleső szempontok szerint emelték ki műveiből az őket érdeklő részleteket s hogy a nagy historikus-ról alkotott felfogás is mennyire módosult az ő szemléletük nyomán. Alig kapcsolta más egymáshoz Tacitust és interpretátorait, mint az államnak központba helyezése.

⁴⁸ Nagy F.: Északi nyelvrokainak Tacitusnál. EPhK, LVI. (1932.) 157. l.

előadás tárgya: a római férfi minden cselekvését, megnyilatkozását meghatározó legfőbb értékek megtestesülése.

•

Tacitus és talán valamennyi nagy történetíró szubjektivizmusának forrását megtalálhatjuk abban a körülményben, hogy az igazságra való minden őszinte törekvésük mellett mondanivalóikat előadásuk tárgyának sub specie aeternitatis szemlélése erősen befolyásolja. Cselekedetek, történetek, intézmények jelentőségét, kihatását és értékét az határozza meg előttük, hogy milyen mértékben szolgálták a vizsgált történelmi képződmény örökkévalóságát. Ezzel önkénytelenül is a jövő szempontja válik dominánssá műveikben; a historikus lassan moralistává, emelkedettebb horizonttal prófétává lesz.

Kring Miklós.

OSZK

Országos Széchényi Könyvtár